

BUDJET SHAFFOFLIGI VA JAMOATCHILIK NAZORATI: RIVOJLANGAN DAVLATLARNING AMALIY YONDASHUVI

Pulatov Otabek A'zamjon o'g'li

Namangan davlat universiteti Yuridik fakulteti
Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar
bo'yicha dekan o'rinbosari

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18617055>

Annotatsiya: Mazkur tezisdada Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo mamlakatlar tajribasi asosida sifatli budjet institutlarining asosiy tamoyillari tahlil qilinadi. Unda yuqoridan pastga va o'rta muddatli budjetlashtirish, asoslantirilgan xarajat qarorlari, shaffoflik hamda parlament nazorati mexanizmlarining davlat moliyasini samarali boshqarishdagi o'rni yoritiladi. Tadqiqot byudjet jarayonida hisobdorlik va fiskal barqarorlikni ta'minlash masalalariga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Budjet shaffofligi, fiskal barqarorlik, yuqoridan pastga byudjetlashtirish, o'rta muddatli rejalashtirish, xarajatlar tahlili, parlament nazorati, davlat moliyasi, budjet instituti.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo mamlakatlarda davlat qarzining ortib borishi va budjet xarajatlariga bosim kuchayishi hukumatlarda samarali byudjetlashtirish zaruratini yanada oshirdi. Aholining qarishi va boshqa uzoq muddatli muammolar davlat moliyasiga qo'shimcha yuk bo'lmoqda. Shu bilan birga, hukumatlar mudofaa, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya kabi ustuvor yo'nalishlarda xarajat bosimiga duch kelmoqda. Ushbu talablarni qondirish davlat moliyasining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlash uchun kuchli fiskal boshqaruvni talab etadi.¹

Tashkilotning yaxshiroq xarajat qilish doiraviy tizimi sifatli budjet institutlarini shakllantirishga asos bo'ladigan 10 ta tamoyilni belgilaydi. Mazkur hisobot ushbu tamoyillarni tuzilma so'rov ma'lumotlari va ilg'or amaliyotlar asosida batafsil yoritadi hamda ularni izchil tahlil qiladi. Ushbu tamoyillar o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, birgalikda budjet institutlarini mustahkamlashga qaratilgan kompleks yondashuvni ta'minlaydi.

Yuqoridan pastga va o'rta muddatli byudjetlashtirish: Samarali budjet jarayoni xarajatlarni fiskal maqsadlar va davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari bilan muvofiqlashtiradi. U resurslarni umumiy budjet ko'rsatkichlaridan aniq ajratmalar darajasigacha taqsimlaydigan yuqoridan pastga jarayonni qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, xarajatlarni belgilangan limitlar doirasida nazorat qiladi hamda hukumatning siyosiy ustuvor yo'nalishlarini aniq ko'rsatib beradi.

Budjetni rejalashtirish va nazorat qilishni o'rta muddatli davrga (odatda 3–5 yil) kengaytirish davlat siyosatining o'rta muddatli xarajatlarini ko'rsatadi, tarmoqlar kesimida resurslarni taqsimlashni rejalashtirishga yordam beradi hamda vazirlik va idoralarga davlat xizmatlarini samarali va tejamkor tarzda ko'rsatish uchun katta aniqlik va barqarorlik yaratadi.

Yuqoridan pastga va o'rta muddatli budjetlashtirish doirasidagi to'rtta asosiy tamoyil quyidagilardan iborat: Hukumatlar qonunlar va ma'muriy choralar orqali budjetning asosiy ko'rsatkichlariga — masalan, budjet taqchilligi (balansi), davlat qarzi va umumiy xarajatlarga — cheklovlar belgilaydi. Ushbu ko'rsatkichlar o'rta muddatli fiskal siyosat uchun tayanch vazifasini bajaradi hamda hukumat faoliyatini hisobdor qilish uchun mezon yaratadi.

Hukumatlar budjetni rejalashtirishda iqtisodiy va fiskal prognozlardan foydalanadi. Bunda iqtisodiy o'sish kabi asosiy ko'rsatkichlarga oid bir qator taxminlar qo'llaniladi. Ushbu taxminlar mustaqil ekspertiza uchun ochiq bo'lishi lozim, chunki xolislikning buzilishi daromadlarning yetishmasligi yoki rejalashtirilmagan xarajat bosimlariga olib kelishi mumkin.

Budjet qarorlari mavjud siyosatni davom ettirish xarajatlarini tushungan holda qabul qilinishi zarur. Xarajat bazalari yangi choralar qabul qilinishidan oldin amaldagi siyosatning kelgusidagi xarajatlari bo'yicha "quyidan yuqoriga" (bottom-up) hisob-kitobni taqdim etadi. Budjet jarayonida davlat xarajatlarining umumiy hajmi (chegarasi) kelishib olinishi va ustuvor yo'nalishlar bo'yicha taqsimlanishi kerak. Ushbu limit fiskal maqsadlar, iqtisodiy prognozlar va bazaviy hisob-kitoblar tahlili asosida aniqlangan cheklovlarni aks ettiradi.²

Yuqoridan belgilangan xarajat limitlari o'rta muddatga mo'ljallangan holda belgilanadi — bu hukumat vakolat muddati bilan mos bo'lishi yoki "aylanma" (rolling) asosda qo'llanishi mumkin. Xarajatlar muntazam ravishda yangilanib, yuzaga kelayotgan bosimlar aniqlanadi. Bu esa hukumatga fiskal cheklovlar doirasida qolgan holda siyosatni moslashtirish yoki resurslarni qayta taqsimlash imkonini beradi. Budjetni rejalashtirish va nazorat qilishni bir necha yilga kengaytirish qat'iy cheklovlar bilan birga moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Bu o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitlar, rivojlanayotgan siyosiy ustuvor yo'nalishlar hamda amalga oshirish jarayonidagi xatarlarni inobatga olish imkonini beradi.

Muntazam xarajatlar ko'rib chiqilishi deyarli barcha Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti mamlakatlarida joriy etilgan. Ular xarajatlarni qayta taqsimlash, davlat xarajatlarini hukumat ustuvor yo'nalishlariga moslashtirish

² Open Budgets – The Political Economy of Transparency, Participation & Accountability (Brookings)
<https://www.brookings.edu/books/open-budgets-the-political-economy-of-transparency-participation-and-accountability/>

hamda umumiy xarajatlar hajmini nazorat qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishda qo'llaniladi. Samarali xarajatlar ko'rib chiqilishi bevosita byudjet jarayoni bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Ular aniq belgilangan maqsadlar, qamrov doirasi va boshqaruv mexanizmlariga ega bo'lib, yakunda asoslantirilgan tavsiyalar bilan tugallanadi.

Faoliyat samaradorligi va natijalar to'g'risidagi ma'lumotlar, byudjet ta'sirini tahlil qilish hamda davlat siyosatini baholash kabi vositalar ham IHTT mamlakatlarida muntazam qo'llaniladi. Ular asoslantirilgan xarajat qarorlarini qabul qilish va budjet samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Biroq ushbu vositalarning asosiy muammosi — ularni xarajatlar bo'yicha qarorlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida budjet jarayoniga samarali integratsiya qilishdir.

Asoslantirilgan xarajat qarorlarini qabul qilishda hukumatlar barcha turdagi xarajatlarni teng asosda ko'rib chiqishi lozim. Bunga yillik budjet orqali tasdiqlanadigan ajratmalar, amaldagi qonunchilik asosida ruxsat etilgan xarajatlar hamda soliq imtiyozlari (soliq xarajatlari) kiradi. Bundan tashqari, hukumatlar kreditlar va kafolatlar orqali ham muhim moliyaviy faoliyatni amalga oshiradi. Ushbu faoliyatlar davlat budjet rejalarira ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan boshqa fiskal xatarlar bilan birgalikda boshqarilishi zarur. Budjet jarayonida samarali xarajatni ta'minlash markaziy byudjet organi (CBA — Central Budget Authority) hamda tarmoq vazirliklari o'rtasidagi hamkorlikni yaxshilaydi. Bunday takomillashtirishlar markaziy budjet organidan tarmoq vazirliklarini byudjet jarayonidagi hamkor sifatida ko'rishni hamda ularning moliyaviy funksiyasini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashni talab etadi. Tarmoq vazirligining moliyaviy bo'limi budjet masalalari yuzasidan moliya organi bilan asosiy muloqot subyekti sifatida faoliyat yuritishi mumkin.

Budjet shaffofligi byudjet ustidan nazoratni hamda jamoatchilik tushunchasini qo'llab-quvvatlaydi. Bu esa vazirliklarni belgilangan byudjet limitlariga rioya qilishga va davlat xarajatlari samaradorligini oshirishga undaydi. Asosiy tamoyil sifatida barcha daromad va xarajatlar, aktivlar va majburiyatlar to'liq, o'z vaqtida, muntazam va ishonchli tarzda e'lon qilinishi lozim. IHTT a'zo davlatlari buni budjet siklining turli bosqichlarini qamrab oluvchi hujjatlar orqali amalga oshiradi. Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi budjet ma'lumotlaridan foydalanish imkoniyatlarini tubdan o'zgartirdi. Endilikda foydalanuvchilar o'zlariga zarur ma'lumotlarni mustaqil topishlari va qiziqtirgan savollariga javob olishlari mumkin.

Budjet ustidan parlament vakolati zamonaviy demokratiyaning muhim belgilaridan biridir. Samarali budjet nazoratini ta'minlash uchun parlament va

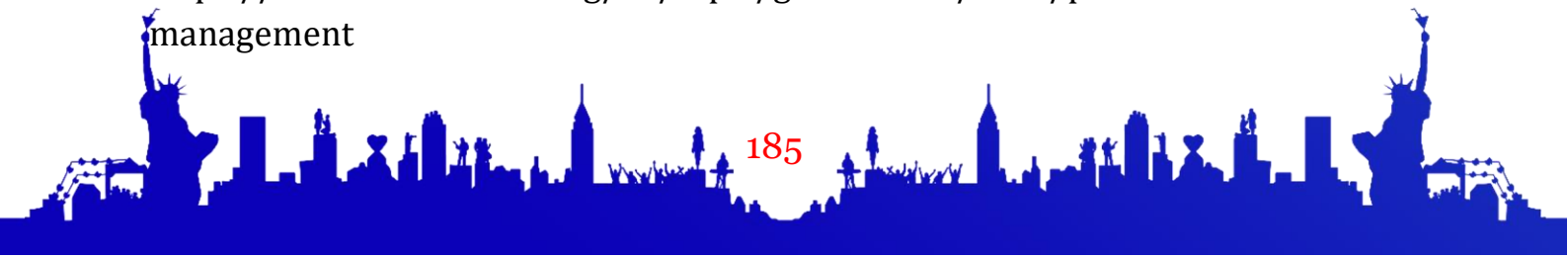
uning qo'mitalari budjet tanlovlari yuzasidan real va asosli muhokamalarni tashkil etishi zarur. Bunga parlament hukumat xarajatlarini to'g'ri tahlil qila olishi uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarga o'z vaqtida ega bo'lishi orqali erishiladi. IHTT mamlakatlarining aksariyatida mustaqil fiskal institutlar tashkil etilgan bo'lib, ular uzoq yillardan beri faoliyat yuritib kelayotgan oliy audit institutlari bilan bir qatorda parlament nazoratini kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, sifatli budjet institutlari davlat moliyasini samarali boshqarishning asosiy omilidir. Yuqoridan pastga va o'rta muddatli budjetlashtirish fiskal maqsadlarni aniq belgilash, resurslarni ustuvor yo'nalishlarga muvofiq taqsimlash hamda xarajatlarni nazorat qilish imkonini beradi. Asoslantirilgan xarajat qarorlari, muntazam xarajatlarni tahlili va natijadorlik baholash tizimi byudjet samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, budjet shaffofligi va parlament nazoratining kuchaytirilishi davlat organlarining hisobdorligini ta'minlaydi hamda jamoatchilik ishonchini mustahkamlaydi. Raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi esa byudjet ma'lumotlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Umuman olganda, sifatli byudjet institutlarini shakllantirish davlat moliyasining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlash, fiskal xatarlarni kamaytirish va davlat resurslaridan samarali foydalanishning muhim sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. OECD (2022). Quality Budget Institutions: Developments in OECD countries. Paris: OECD Publishing.
https://www.oecd.org/en/publications/quality-budget-institutions_8e811202-en/full-report/budget-transparency_ed612352.html
2. OECD (2017). Budgeting and Public Expenditure Management. Paris: OECD Publishing.
3. OECD (2015). Government at a Glance. Paris: OECD Publishing.
4. Schiavo-Campo, S., & Tommasi, D. (1999). Managing Government Expenditure. Manila: Asian Development Bank.
5. Allen, R., Hemming, R., & Potter, B. (2013). The International Handbook of Public Financial Management. London: Palgrave Macmillan.
6. World Bank (2020). Public Financial Management and Accountability. Washington, DC: World Bank.
<https://www.worldbank.org/en/topic/governance/brief/public-financial-management>

7. IMF (2014). Fiscal Transparency Handbook. Washington, DC: International Monetary Fund.
8. Pina, V., Torres, L., & Royo, S. (2009). Public Sector Accounting and Auditing in Europe: The Challenge of Harmonization. Abingdon: Routledge.
9. Allen, R., & Tommasi, D. (2001). Managing Public Expenditure: A Reference Book for Transition Countries. Paris: OECD.
10. Torgler, B., & Schneider, F. (2007). Shadow Economy, Tax Morale, Governance and Institutional Quality: A Panel Analysis. *Journal of Economic Psychology*, 28(2), 338–368.

